

UDK 930.255 (497.6): 614 „1878/1941“
930.25 (497.6 Sarajevo)
Historijska građa

**PROBLEMI I POTEŠKOĆE U IZUČAVANJU
ODNOSA VLASTI PREMA ZDRAVSTVENOM PITANJU U BOSNI
I HERCEGOVINI (1878-1941), PREMA GRAĐI ARHIVA BOSNE I
HERCEGOVINE**

Minela Radušić

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
minela.radusic@ff.unsa.ba

Apstrakt: Arhivska građa na osnovu koje je moguće propitivati *Odnos vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini 1878-1941*. najvećim dijelom je smještena u Arhivu Bosne i Hercegovine. Stoga se u prvom dijelu rada daje pregled najznačajnijih arhivskih fondova koji se čuvaju u ovoj instituciji, te se iz perspektive definirane teme analizira njihov sadržaj. Rezultati provedene analize koristili su kako bi se u konačnici definirale i pojasnile poteškoće koje se u postavljenom historijskom istraživanju nameću.

Ključne riječi: zdravstvo, 1878-1941, arhivska građa, arhivi, istraživački problemi

Abstract: Archival material as the basis for examining the *Relationship of the government towards healthcare in Bosnia and Herzegovina during 1878-1941* is largely stored in the Archives of Bosnia and Herzegovina. Therefore, the first part of the papers gives an overview of the most important archival funds kept by this institution, and their content is analyzed through the prism of the defined topic. The results of the conducted analysis were used to ultimately define and clarify difficulties faced by the historical research.

Key words: healthcare, 1878-1941, archival material, archives, research problems

Metodološke napomene

S obzirom na činjenicu da izučavanje *Odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini u periodu 1878. do 1941. godine* podrazumijeva

sagledavanje zdravstvenih prilika dva politička sistema, Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Jugoslavije u čijim se sastavu Bosna i Hercegovina nalazila u navedenom periodu, proučavanje ovako postavljenog tematskog okvira predstavlja dugotrajan i kompleksan istraživački posao. Iako se arhivska građa o ovom pitanju najvećim dijelom nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine, za cjelovit uvid u definiranu temu potrebno je sagledati građu drugih arhivskih institucija. Dok s jedne strane fondovi *Gradsko poglavarstvo Grada Sarajeva (1879-1945)* i *Vladin povjerenik za grad Sarajevo (1903-1915)* koji se čuvaju u Historijskom arhivu Sarajevo, donose vrijedne informacije u pogledu zdravstvenog stanja i prilika u gradu Sarajevu u austrougarskom periodu,²⁸⁹ za rasvjetljivanje zdravstvenih prilika u dijelovima Vrbaske, Primorske i Zetske banovine nakon 1929. godine nezaobilazna je građa Arhiva Republike Srpske, Državnog Arhiva u Splitu i Državnog Arhiva Crne Gore.²⁹⁰ Kako se promatranje zdravstvenog pitanja u Bosni i Hercegovini po modelu *periferija – centar*, gdje Bosna i Hercegovina predstavlja periferiju, a Austro-Ugarska monarhija / Kraljevina Jugoslavija – centar, teško se može ostvariti bez druge dimenzije koju donosi službeni diskurs centra države, korisno će

²⁸⁹ *Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva* je formirano odmah po zauzeću Sarajeva 20. augusta 1878. godine, kada je glavnokomandujući austrougarskih okupacionih snaga u Bosni i Hercegovini general Josip Filipović naredio da se sastavi *općinsko zastupstvo*, te da se obnovi gradska uprava – Beledija. *Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo*, koji je također dobio svoj provizorni djelokrug rada, tijelo je preko kojeg je Zemaljska vlada vršila direktnu kontrolu nad radom sarajevske gradske uprave. Jedna od kompetencija poglavarstva grada Sarajeva odnosila se i na zdravstveno redarstvo, te oglašavanje Zakona i uredbi proglašanih od strane Zemaljske vlade, a koje se tiču zdravstvene službe grada Sarajeva. Pored Gradskog poglavarstva, 1864. godine osnovan je i Gradski fizikat. On se u prvih nekoliko mjeseci svog rada, orijentirao i na pitanje zdravstvene službe u gradu Sarajevu. Zaimović, H. 2018. 8-9. i 11; Gušić, S. 2003. 43.

²⁹⁰ *Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja* došlo je do izmjene u pogledu administrativno-teritorijalnog uređenja zemlje, a opća uprava obavljala se po banovinama, srezovima i općinama. Od novoformiranih devet banovina Kraljevine Jugoslavije, na teritoriju Bosne i Hercegovine sjedište su imale Drinska i Vrbaska banovina, a dijelovi bosanskohercegovačkog teritorija bili su priključeni Zetskoj i Primorskoj banovini. Kraljevska banska uprava novoformiranih banovina se po *Zakonu o banskoj upravi* dijelila na odjeljenja, odsjeke i odjeljke. Šesto od ukupno osam odjeljenja, kroz koje je bila organizirana Kraljevska banska uprava, bilo je rezervirano za socijalne i zdravstvene poslove (*Odjeljenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje*). Rodinis, A. 2009. 5-6. i 9.

biti i konsultiranje građe pohranjene u *Arhivu Jugoslavije*,²⁹¹ te građe *Državnog arhiva u Beču*.²⁹²

Bez namjere da na ovom mjestu problematiziran i tumačim odnos arhivističke i historijske znanosti, ukazat ću na važnost arhivskog materijala za historičara i njegovo istraživanje.²⁹³ Budući da je u ovako definiranom tematskom okviru, arhivska građa najvažniji historijski izvor, od njenog stanja i valjanosti u velikoj mjeri zavisić će rezultati i dometi istraživanja.²⁹⁴ Iako rad nema pretenziju da iz perspektive arhivističke znanosti ponudi pregled i ocjenu stanja građe o zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878-1941), od strane arhivista načinjeni pregledi i ocjene arhivskog materijala o ovom pitanju, kao i saznanja sakupljena tokom višegodišnjeg rada na ovoj temi, koristit će u definiranju

²⁹¹ U Arhivu Jugoslavije nalazi se i građa koja će biti od koristi za kompariranje položaja Bosne i Hercegovine sa drugim dijelovima jugoslavenske države, kao i jedan dio naredbi koje su o zdravstvenim pitanjima donesene na razini cijele jugoslavenske države. U tom je smislu značajna građa fonda Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, koja je klasificirana u tri grupe: zdravstveno, socijalno staranje i opšti poslovi. Arhivska građa koja se tiče zdravstvenog pitanja zapravo je građa Ministarstva narodnog zdravlja KSHS i Sanitetskog odjeljenja Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja KJ. U grupi „zdravstvo“ nalazi se dosta vrijednih podataka i o bosanskohercegovačkim bolnicama u periodu od 1919-1941. godine, te podataka o djelovanju i radu Zdravstvenog odsjeka za Bosnu i Hercegovinu. Detaljne i vrijedne preglede građe te opće podatke o fondu Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja daju: Sumarno- analitički inventar Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja i Vodič kroz fondove Kraljevine Jugoslavije. Vidi: Ašković, S. 1978. 7-47; Pijevac, K. 2000. 75-79.

²⁹² Pored Državnog arhiva u Beču (njem. Österreichischen Staatsarchiv Wien) u kojem se može pronaći interesantna građa koja se tiče zdravstvenog pitanja na razini cijele Monarhije, za izučavanje povijesti zdravstva u austrougarskom periodu značajni su časopisi i godišnjaci koji se čuvaju u Nacionalnoj biblioteci u Beču (Österreichische Nationalbibliothek). Kako su ugledni bosanskohercegovački ljekari rezultate svojih istraživanja objavljivali u ovim prestižnim časopisima, njihovo pisanje dobrim dijelom omogućava uvid u zdravstvene prilike u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine. U sekciji: *Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften* radovi ljekara su dostupni po nazivu časopisa te godini u kojoj su izlazili. Budući da je ova građa digitalizirana, časopisi su dostupni online na linku: Österreichische Nationalbibliothek, <https://anno.onb.ac.at/> (Datum pristupa: 3.2. 2021. 16:21)

²⁹³ Više o odnosu historiografije i arhivistike pogledati: Kožar, A. 2005. 13-19.

²⁹⁴ Apostrofirajući „organsku potrebu historijske nauke za brigom o stanju historijskih izvora,“ Azem Kožar ističe direktnu proporcionalnost u odnosu između arhivskog materijala i rezultata historijskog istraživanja. Tako „što su izvori kompletniji, kvalitetniji i dostupniji, istraživanje će biti brže, adekvatnije i objektivnije obavljeno, i obrnuto.“ Isto 13. O važnosti arhivske građe, također pogledati: Lazarević, Đ. 1974/1975. 11-25.

problema i poteškoća koji se nameću pri istraživanju zadatog tematskog okvira. S obzirom na činjenicu da se u kvantitativnom, ali i u kvalitativnom pogledu najznačajniji arhivski dokumenti za sagledavanje zdravstvenih prilika u austrougarskom i jugoslavenskom periodu za prostor Bosne i Hercegovine nalaze u Državnom arhivu u Sarajevu, u metodološkom smislu ću se ograničiti na definiranje problema i poteškoća nastalih na istraživanju izvorne građe ove arhivske institucije, koja je za postavljeno istraživačko pitanje i najrelevantnija.

U tom su mi pogledu, za prvu razinu rada, od koristi bili iscrpni pregledi građe Arhiva Bosne i Hercegovine o zdravstvenom pitanju, proizašli iz pera vrijednih arhivista. Za potrebe naučnog skupa posvećenog zdravstvenoj kulturi Jugoslavije pregled arhivske građe su sačinili Vera Štimac, Samija Sarić, Krunoslava Lovrenović, Mina Kujović i Seada Hadžimehmedagić. Njihovo izlaganje koje pruža cjelovit uvid u arhivske fondove o povijesti zdravstva pod naslovom *Arhivska građa kao izvor za izučavanje istorije zdravstva na području Bosne i Hercegovine 1850-1965. godine*, objavljeno je 1985. godine.²⁹⁵ Ovaj je rad ponovno objavljen u Glasniku Arhiva i Društava Arhivskih Radnika Bosne i Hercegovine XXX III.²⁹⁶ Budući da je jedan dio građe Arhiva Bosne i Hercegovine u kriznim vremenima bosanskohercegovačke prošlosti stradao, od krucijalnog značaja za izučavanje zdravstvene kulture Bosne i Hercegovine bio bi jedan opsežniji projekat predvođen timom stručnjaka iz oblasti arhivistike, koji bi rezultirao i novim uvidom u stanje arhivske građe o zdravstvu.²⁹⁷ Od pionirskog poduhvata načinjenog 1985. godine su primjerice,

²⁹⁵ Štimac, V. et.al. 1985. 171-180.

²⁹⁶ Hadžimehmedahić, S. et.al. 1995. 23-31.

²⁹⁷ Ovdje prvenstveno mislim na stradanje arhivske građe u požaru koji je Arhiv Bosne i Hercegovine zahvatio u februaru 2014. godine. Azem Kožar navodi da su se i u toku rata 92-95. dogodila ogromna stradanja arhivske i registraturne građe Bosne i Hercegovine. Tako je, prema njegovoj procjeni od direktnog pogotka granate u centralnom objektu Arhiva Bosne i Hercegovine stradalo cca 25 m¹ građe, a dijelom je oštećeno još tridesetak fascikli građe. Kožar, A. 2005. 100. Koliko mi je poznato fondovi koji se odnose na pitanje zdravstva nisu stradali u ovome ratu.

Odličan pregled stanja svih arhivskih fondova i zbirki za prostor cijele Bosne i Hercegovine zaključno sa 2013. godinom dao je Izet Šabotić u radu: „Stanje arhivskih fondova i zbirki u arhivima u Bosni i Hercegovini.“ Tako prema tabelarnom prikazu iz 1979. godine, 15 fondova iz Arhiva Bosne i Hercegovine tiče se socijalnih i zdravstvenih pitanja, dok su socijalne i zdravstvene ustanove 2013. godine bile organizirane u okviru 24 arhivska fonda. Povećanje broja fondova Šabotić objašnjava brojnim tranzicijskim procesima, poput privatizacije, stečaja i likvidacije, te pratećim reformama. Šabotić, I. 2014. 45.

analitički obrađeni fondovi Zdravstvenog odsjeka za Bosnu i Hercegovinu (1921-1923) i Inspektora Ministarstva narodnog zdravlja (1924-1928), što u pogledu istraživanja zdravstvenih prilika ima veliki značaj. S obzirom na opseg, ali i prirodu posla koji iziskuje davanje jednog cjelovitog pregleda građe kakva je arhivska građa o zdravstvu 1878-1941. godine, te činjenicu da o stepenu njene očuvanosti, važnosti informativnih pomagala (inventara, vodiča koz arhivske fondove), kao i načelima vrednovanja arhivskog materijala prosuđuju arhivisti a ne historičari, preglede arhivske građe o zdravstvu ne navodim s namjerom da ukažem na promjene koje su se u proteklom periodu desile kada je u pitanju stanje ovih fondova, već s ciljem da u konačnici definiram poteškoće i probleme ovako postavljenog historijskog istraživanja.

Kroz Arhiv Bosne i Hercegovine: arhivska građa iz perspektive odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju (1878-1941)

Građa pohranjena u Arhivu Bosne i Hercegovine sadrži iscrpne i značajne podatke o zdravstvenim prilikama u Bosni i Hercegovini. Po obimu i sadržajnosti za izučavanje prilika u austrougarskom periodu najznačajniji su fondovi: *Zajedničkog ministarstva finansija u Beču – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu* (njem. Gemeinsames Finanzministerium – Abteilung für Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina) i *Zemaljske vlade u Sarajevu* (njem. Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina).²⁹⁸

Fond Zajedničkog ministarstva finansija u Beču – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu, donosi veliki broj po svome sadržaju raznolikih spisa, koji iako predstavljaju odraz službenog upravnog diskursa, donose značajne podatke

²⁹⁸ 16. septembra 1878. godine, austrijski je car sankcionirao predstavku o obrazovanju i imenovanju Komisije za Bosnu i Hercegovinu koja je bila organ Zajedničkog ministarstva rata, Zajedničkog ministarstva finansija i Ministarske carske kuće i vanjskih poslova. Kada je carskom odlukom od 26. februara 1879. godine uprava nad Bosnom i Hercegovinom povjerena Zajedničkom ministarsvu finansija, arhivsku građu Komisije preuzelo je to ministarstvo, kao njen pravni nasljednik. Kako je pomenuta Komisija bila kratkog vijeka (posljednju sjednicu održana je 27. maja 1879. godine, a u maju 1880. godine je i zvanično ukinuta), upravu nad Bosnom i Hercegovinom odobreno je Zajedničkom ministarstvu finansija odlukom od 9. marta 1879. godine, u okviru kojeg je formirano posebno odjeljenje – Odjeljenje za poslove Bosne i Hercegovine. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, kao vrhovni upravni organ za administrativno-teritorijalne poslove u Bosni i Hercegovini, počela je sa radom 1. januara 1879. i radila sve do kraja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, 1987. 43.

o zdravstvu: zdravstvenim ustanovama, zdravstvenom personalu, vrsti, intenzitetu, načinu suzbijanja i metodi liječenja epidemijskih zaraza.²⁹⁹ U prezidijalnom dijelu građe Zajedničkog ministarstva finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu mogu se naći podaci o medicinskom osoblju koje je za vrijeme austrougarske uprave djelovalo na prostoru Bosne i Hercegovine.³⁰⁰ U pogledu mjesta i službovanja pojedinih ljekara značajan je i *Bosanski glasnik* (*Bocnicher Bote*) koji je izlazio svake godine u periodu od 1897. do 1918. godine.³⁰¹ Pored spomenutih, *Glasnik* donosi zapise o sanitetskom osoblju te svim zdravstvenim službenicima sa oznakom stupnja u zdravstvenom sistemu, kao i spiskove ljekara Državne bolnice u Sarajevu, te medicinskog osoblja ostalih okružnih, kotarskih i opštinskih bolnica kao i vojnih ljekara.³⁰²

Ipak, za proučavanje zdravstvenih prilika u Bosni i Hercegovini u periodu 1878-1918. godine najznačajniji je *Fond Zemaljske vlade u Sarajevu*. Dok je, primjerice, u Zajedničkom ministarstvu finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu, bilo godišnje najviše 15000 opštih spisa, u Zemaljskoj vladi godišnje ima nekoliko stotina hiljada spisa.³⁰³ Iako brojke upućuju na zaključak da ovaj fond sadrži puno veći broj spisa od prethodnog, jedan dio dokumenata, posebno iz prvih godina nedostaje, što otežava istraživanje, te u nekim pitanjima onemogućava stvaranje cjelovite slike. Spisi iz 1908., 1909. i 1910. godine se zbog procesa izrade analitičkog inventara koji je u toku, vode kao nesređena i tehnički neobrađena građa te su mi kao istraživaču nedostupni do daljnjeg. Slična situacija je i sa arhivskim knjigama koje do 1899. godine nedostaju u potpunosti, a od 1900. do 1908. godine su

²⁹⁹ Spisi iz oblasti zdravstva su zavedeni u tzv. knjige materije (Materien – Register), pod slovom S i odrednicom *Sanitätswesen*, te su dalje za svaku godinu, još uže tematski organizirani: zdravstvene ustanove, zdravstveno osoblje, zarazne bolesti, sanitarni propisi, zdravstvene akcije, metode liječenja, banje, humanitarne ustanove i sl.

³⁰⁰ Ovi spisi su registrovani na isti način kao i opšti spisi, pa je postupak traženja isti. Hadžimehmedahić S. et al. 1995. 24.

³⁰¹ Arhiv Bosne i Hercegovine ne posjeduje prvu knjigu kao ni knjige za 1903. i 1908. godinu. Isto. 25.

³⁰² Vrlo vrijedne popise bosanskohercegovačkih vojnih ljekara u poglavlju: *Bosnisch-hercegovinische Truppen* sadrži: *Militär Almanach und Schematismus 1791-1914 Schematismus für das k. u. k. Heer und für die k. u. k. Kriegsmarine 1914*, 1914. 620-702.

³⁰³ Riječ je o svim fondovima, a ne samo o zdravstvenim. Arhivska građa kao izvor. Hadžimehmedahić S. et al. 1995. 24.

dostupne djelimično.³⁰⁴ Prezidijalni spisi Zemaljske vlade koji po klasifikaciji spadaju u povjerljivu građu jednako obiluju podacima o organizaciji i radu zdravstvene službe u austrougarskom periodu. Budući da je dio ove građe iz fonda Zemaljske vlade stradao u požaru koji je u februaru 2014. godine zahvatio Arhiv Bosne i Hercegovine, prezidijalni dio je za sada nedostupan za istraživanje u cjelosti.³⁰⁵ Vrijedan pažnje je i fond *Okružne oblasti Sarajevo* koji također sadrži informacije o odnosu austrougarske vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini. Međutim, kako je Okružna oblast Sarajevo administrativno bila podređena bosanskohercegovačkoj vladi, u njenim spisima pronašla podatke o djelovanju ove okružne oblasti i njoj podređenih kotarskih ureda. Prema analizi koju su 1985. godine proveli arhivisti Arhiva BiH, ovaj fond broji 114 kutija prezidijalnih spisa (1879-1918), te 132 kutije opštih spisa (1900-1918), dok spisi za 1906. godinu nedostaju.³⁰⁶ Budući da je i ovdje kao u fondu Zemaljske vlade osjetan nedostatak dokumenata iz prvih godina austrougarske uprave, kombiniranjem građe ova dva fonda nastojat će prevazići istraživačke poteškoće.³⁰⁷ U spisima koje sanitetska služba Okružne oblasti Sarajevo šalje na uvid Zemaljskoj vladi u Sarajevu nalaze se podaci o radu zdravstvenih ustanova, osoblju bolnica, kretanju zaraznih bolesti te koracima poduzetim na terenu u pravcu njihovog suzbijanja, što u kontekstu izučavanja odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju držim važnim izvorom.

S obzirom na to da se pravci i konture austrougarske zdravstvene politike u Bosni i Hercegovini najbolje mogu pratiti putem zakonske politike, zbornici i zbirke zakona koje je Zdravstveni odsjek Zemaljske vlade u Sarajevu izdavao vrijedan su objavljeni izvor na temelju kojeg se može *dijelom* utvrditi karakter austrougarske zdravstvene politike.³⁰⁸ Drugi važan segment nepohodan za validnu ocjenu karaktera politike je primjena postojećih zakona i naredbi u praksi. U tom su smislu od koristi *Izvjestaji za upravu Bosnom i Hercegovinom*

³⁰⁴ Štimac, V. et.al. 1985. 172.

³⁰⁵ Ovo sam informaciju dobila u Arhivu Bosne i Hercegovine.

³⁰⁶ Štimac, V. et.al. 1985. 173.

³⁰⁷ Prve informacije u kontekstu karakteriziranja odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u fondu Zemaljske vlade pronalazim u spisima iz 1899. godine. U pomenutom radu o stanju arhivske građe za izučavanje zdravstva iz 1985. godine, autori također konstatiraju da „mnogi spisi za prve godine nedostaju.“ Isto.

³⁰⁸ Posebno izdvajam: zbirku zakona i naredbi iz oblasti zdravstva. Vidjeti: Katičić, V. 1919. Zdravstveni zakoni se mogu pronaći i u: Sladović, E. 1915.

koje izdaje Zajedničko ministarstvo finansija u Beču, kao i popisi stanovništva iz 1879., 1885., 1895. i 1910. godine, budući da sadrže statističke tabelarne preglede koji omogućavaju uvid u primjenu zdravstvenih naredbi i propisa u praksi.³⁰⁹

Uvid u organizaciju zdravstvene službe u procesu smjene vlasti, moguće je ostvariti na osnovu fonda *Narodne vlade Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu*, u okviru koje je djelovalo Odjeljenje za zdravstvo, predvođeno dr. Urošem Kruljom.³¹⁰ Budući da je Narodna vlada Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu počela sa radom u periodu dok je još uvijek tekao proces raspada Austro-Ugarske Monarhije, te nastavila djelovati do kraja januara 1919. godine, njeni spisi su dragocjen izvor za rekonstruiranje prilika u vremenu odlaska jedne i uspostave druge vlasti.³¹¹ Građa ovog fonda je dobro očuvana i sređena, a istraživački postupak olakšan je mogućnošću upotrebe sumarno-analitičkog inventara.³¹² Spomenut ću i poduhvat koji je 2008. godine u okviru izdavačke djelatnosti Arhiva Bosne i Hercegovine načinjen sa publiciranjem inventara i jednog dijela građe iz ovog fonda, čime je istraživanje ovog dijela bosanskohercegovačke prošlosti dodatno olakšano.³¹³

³⁰⁹ Prvi broj *Izveštaja o upravi* objavljen je 1906. godine i on predstavlja pregled stanja do 1905. godine. Nakon toga izlazi dvojezično i godišnje, s tim da zadnji broj predstavlja pregled stanja od 1914. do 1916. godine. Za posljednje dvije godine rata nije urađen pregled stanja. Za statističke preglede iz prvih godina austrougarske uprave najznačajniji je prvi broj. Vidi: *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*, 1906. 9-13, 91-96.

³¹⁰ Kujović, M. 1977. 54.

³¹¹ Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu radila je od 1. 11. 1918. godine do 31. 1. 1919. godine. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, 1987. 49. Spomenut ću da je nekoliko dana ranije 29.10.1918. godine formirana Država Slovenaca, Hrvata, Srba, a 4.11.1918. Austro-Ugarska Monarhija potpisala je kapitulaciju.

³¹² Prema podacima koje daje *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, ukupna građa fonda Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu broji 36 kutija i 20 knjiga. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, 1987. 49.

³¹³ Riječ je o dijelu zapisnika sa sjednica Narodne vlade Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu koje je priredio Andrej Rodinis. Zahirović, Š., Rodinis, A. 2008. 63-306. Inventar Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu dostupan je od 63-119. stranice, nakon čega se od 119. do 306. stranice nalaze Zapisnici sa sjednica Narodne vlade Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu.

Za proučavanje zdravstvenih prilika od 1919. godine neizostavan je fond *Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu za 1919/1920. godinu*.³¹⁴ Opšti dio spisa Zemaljske vlade je arhiviran po šiframa jednako kao i u austrougarskoj Zemaljskoj vladi, a za ove dvije godine urađen je sumarno-analitički inventar na osnovu kojeg se može lako i brzo ostvariti uvid u kompletan sadržaj fonda.³¹⁵ Prema podacima *Vodiča Arhiva Bosne i Hercegovine* građa ovog fonda je potpuna i klasificirana je na: *opšte i prezidijalne spise*.³¹⁶ Nakon ukidanja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u julu 1921. godine formirana je Pokrajinska uprava koja je kao najviši organ uprave u Bosni i Hercegovini djelovala do početka 1924. godine.³¹⁷ Odnos vlasti prema zdravstvenom pitanju moguće je dijelom pratiti na osnovu *Odjeljenja za socijalnu politiku* koje je u okviru Pokrajinske uprave djelovalo od 1921. do 1924. godine.³¹⁸ U tom smislu je značajan i *fond Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu* čija je građa registraturno-tematski sređena i dostupna za istraživanje. Kontrolu sanitetskih poslova je od 1921. do kraja 1924. godine vodio *Zdravstveni odsjek za Bosnu i Hercegovinu* koji je osnovan pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu, a njegove je poslove 1924. godine preuzeo *Inspektor ministarstva narodnog zdravlja sa sjedištem u Sarajevu*.³¹⁹ S obzirom na kompetencije ovih organa, fondovi *Zdravstvenog odsjeka za Bosnu i Hercegovinu* i *Inspektora ministarstva narodnog zdravlja (1924-1928)* nude sadržajne podatke koji omogućavaju promatranje svih segmenata organizacije zdravstvene službe od 1921. do

³¹⁴ Riječ je o fondu jugoslavenske Zemaljske vlade za prostor Bosne i Hercegovine koja je sa radom počela 1. februara 1919. godine. Zemaljska vlada je bila vrhovni organ za administrativno-teritorijalnu upravu u Bosni i Hercegovini. Isović, K. 1962. 15.

³¹⁵ Iako je najveći dio spisa iz ovog fonda pisan na domaćem, srskohrvatskom jeziku, u prvim mjesecima nakon uspostave Kraljevstva SHS nalazim spise pisane na njemačkom jeziku.

³¹⁶ *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, 1987. 50-51.

³¹⁷ Pokrajinska uprava 1923. godine stupa u likvidaciju, koja je okončava tek krajem februara 1924. godine. Isto 51.

³¹⁸ Odjeljenje za socijalnu politiku potpadalo je pod resor Ministarstva socijalne politike. Modronja, F. 1971. 238.

³¹⁹ U pogledu teritorijalne nadležnosti Inspektoru Ministarstva narodnog zdravlja su pripadale sve sanitetske ustanove na teritoriji sarajevske, bihačke, travničke i mostarske oblasti što znači da je pitanje zdravstva rješavano jedinstveno za teritorij Bosne i Hercegovine, iako je Bosna i Hercegovina bila razbijena na šest oblasti velikih župana, koji su u službenom funkcioniranju bili vezani za državne organe u Beogradu. Štimac, V. et.al. 1985.174.

1928. godine.³²⁰ Olakšavajuću okolnost prilikom istraživanja pruža i činjenica da je građa pomenutih fondova analitički obrađena i sređena.

U okviru *Velikog župana sarajevske oblasti* 1926. godine formira se sanitetsko odjeljenje u čijim se spisima također mogu pronaći zapisi o radu zdravstvene službe, osoblju, bolnicama i vrstama i borbi protiv zaraznih bolesti, te drugim pitanjima koja se tiču zdravstva.³²¹ Građa ovog fonda sređena je i broji osam kutija, a analitički inventar Velikog župana sarajevske oblasti, kao pomoćno sredstvo od velike je koristi istraživačima. Spisi *Oblasnog odbora sarajevske oblasti 1926-1928.* i *Komesara za oblasnu upravu sarajevske oblasti 1929.* donose podatke o zdravstvu u sarajevskoj oblasti, te općinama i srezovima: Čajniče, Foča, Busovača, Goražde, Fojnica, Kiseljak, Kraljeva Sutjeska, Kreševo, Prača, Rogatica, Rudo, Sarajevo, Vareš, Visoko, Višegrad.³²² Pored informacija o radu lječilišta, banja, bolnica, ambulanti i drugih zdravstvenih ustanova, u ovim su fondovima zavedene aktivnosti ljekara, te evidentirani koraci i mjere poduzete u pravcu suzbijanja zaraznih bolesti. Vrijedna pomena je i činjenica da arhivska građa ova dva fonda nije izdvojena u posebno sanitetsko odjeljenje, nego je složena uz postojeću tekuću građu.³²³

Organizaciju i rad zdravstvene službe u Bosni i Hercegovini nakon 1929. godine moguće je pratiti putem spisa *Odjeljena za socijalnu politiku i narodno zdravlje Drinske banovine* koja se nalazi u Državnom arhivu u Sarajevu. Građa je u tehničkom smislu sređena, budući da je izvršeno odabiranje i njena obrada. Međutim, kako je riječ o obimnom i raznolikom arhivskom materijalu, otežavajuću okolnost predstavlja činjenica da za fond

³²⁰ Riječ je o Zdravstvenom odsjeku za Bosnu i Hercegovinu koji je osnovan u junu 1919. godine kada je Ministarstvo narodnog zdravlja saopštilo da se rješenjem Ministarskog savjeta u okviru Zemaljske vlade u Sarajevu osniva Zdravstveni odsjek za Bosnu i Hercegovinu u čiji su djelokrug spadali svi poslovi organizacije sanitetske struke i zdravstva. Ovaj je Odsjek djelovao samostalno, ali je bio direktno potčinjen Ministarstvu narodnog zdravlja u Beogradu. Rješenjem Ministarstva narodnog zdravlja 31.12.1923. godine Zdravstveni odsjek za Bosnu i Hercegovinu prestao je sa radom, a njegove poslove preuzeo je Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine SHS u Sarajevu. Signatura Zdravstvenog odsjeka za Bosnu i Hercegovinu je u Arhivu Bosne i Hercegovine zavedena pod oznakom: ZOMNZ. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, 1987. 70. i 143.

³²¹ Teritorij Velikog župana sarajevske oblasti obuhvatio je srezove: *sarajevski, višegradski, fočanski, čajnički, goraždanski i rogatički*. Isto. 52.

³²² Hadžimehmedahić, S. et.al. 1995. 26.

³²³ Isto. 26.

Kraljevske banske uprave Drinske banovine (VI odjeljenje), osim arhivskog vodiča, ne postoje druga informativna pomagala. U tom smislu istraživački put za ovaj period je nešto teži i dulji, budući da je bilo potrebo otvoriti kutiju kako bi se ostvario uvid u njen tematski okvir i sadržaj. Ipak, vrijedan pomena je i korak koji je u okviru izdavačke djelatnosti Arhiva Bosne i Hercegovine realiziran 2009., 2010. i 2011. godine. Riječ je o publiciranoj građi za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine koje je pod naslovom *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini* sabrao i uredio Andrej Rodinis, a na osnovu kojih se, jednim dijelom, može pratiti i rad šestog odjeljenja Kraljevske banske uprave Drinske banovine.³²⁴ Kako su pri banskim upravama osim odjeljenja radili i higijenski zavodi u čiji su djelokrug ulazili svi poslovi „organizacije lične, socijalne i generativne higijene, proučavanja i poučavanja naroda, ispitivanje i suzbijanje zaraznih bolesti, te osnivanje i nadzor svih higijenskih ustanova na području banske uprave,“ u istraživanju definiranog tematskog okvira od koristi je i fond *Higijenskog zavoda u Sarajevu*, čiju spise Arhiv Bosne i Hercegovine posjeduje.³²⁵ Iako se u pomenutom fondu može pronaći dosta zapisa o koracima poduzetim u pravcu suzbijanja zaraznih bolesti, na osnovu građe Higijenskog zavoda u Sarajevu ne može se pratiti djelokrug i rad drugih zdravstvenih ustanova, rad ljekara i ostalog zdravstvenog osoblja, što je važan segment u izučavanju odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju. Stoga će građa Higijenskog zavoda u Sarajevu koristiti primarno za analiziranje odnosa vlasti prema pitanju zaraznih bolesti, dok će za druge segmente istraživanja na osnovu kojih propitujem odnos vlasti prema zdravstvenom pitanju: zdravstvene ustanove i zdravstveno osoblje, imati dopunski karakter.

Koristeći se saznanjima prikupljenim tokom dužeg rada na ovoj temi, kao i pregledima koje su o stanju i očuvanosti građe o zdravstvenom pitanju načinili arhivisti, u narednom dijelu donosim tabelarni pregled stanja i sadržaja fondova Arhiva Bosne i Hercegovine iz perspektive *Odnosa vlasti*

³²⁴ Riječ je o zbornicima građe koji su publicirani u 3 knjige: knjiga 1 (1929-1931), knjiga 2 (1932-1935), knjiga 3 (1936-1939). Rodinis, A. 2009. 2010. i 2011.

³²⁵ Uredba o organizaciji i djelokrugu higijenskih zavoda, domova narodnog zdravlja i zdravstvenih stanica, Higijenski zavodi, 1. aprila 1930. godine, u Beogradu, potpisao: Ministar zdravlja: Živković. Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 1930.

prema zdravstvenom pitanju (1878-1941): ³²⁶

Br.	Naziv fonda	Vremenski okvir	Tematski okvir na osnovu kojeg je moguće pratiti odnos vlasti prema zdravstvenom pitanju	Osnovni podaci o arhivskoj građi fonda
1.	Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (njem. <i>Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina</i>)	1879-1918.	Zdravstvene ustanove: državne, okružne, kotarske, opštinske, i bolnice za umobolne: apoteke i ambulante Zdravstveni personal: Ljekari: klasifikacija; status; znanstveni rad ljekara i sudjelovanje na kongresima u Monarhiji. Rad na prosvjećivanju stanovništva. Apotekari: status, plaće i dobivanje koncesija. Primalje; Sanitarni propisi, Kretanje i borba protiv zaraznih bolesti: izvještaji o broju oboljelih; Dezinfekcija i dezinfektori; Izgradnja baraka za oboljele od zaraznih bolesti.	Stanje: građa nepotpuna i djelimično sačuvana, nedostaje dio građe posebno iz prvih godina austrougarske uprave. Registraturski sređena, pristupačna. Jezič: njemački, srpskohrvatski, turski. U prvim godinama pisana goticom i teško čitljiva. Pomagala: sumarno-analitički inventar za opšte spise (1879-1908), sumarni inventar za zbirku nacrti, arhivske knjige, registri.

³²⁶ Proučavanje odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju temeljim na uporednoj komparativnoj analizi zdravstvenih politika dva politička sustava: Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Jugoslavije. Odnose vlasti prema zdravstvenom pitanju analiziram kroz tri segmenta: zdravstvene ustanove, zdravstveni personal i borba protiv zaraznih bolesti.

2.	<p>Zajedničko ministarstvo finansija u Beču – Odjeljenje za poslove Bosne i Hercegovine (njem. <i>Gemeinsames Finanzministerium</i> – <i>Abteilung für Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina</i>)</p>	1878-1918.	<p>Zdravstvene ustanove: državne, okružne, kotarske, opštinske, i bolnice za umbolne; ambulante i apoteke; Zdravstveno osoblje: Ljekari: pripravnici, sekundarni, primarni, okružni; Personalije ljekara; Apotekari; Zarazne bolesti: kretanje i vrste. Suzbijanje zaraznih oboljenja: izvještaji, naredbe i zakoni. Sanitarni propisi, metode liječenja.</p>	<p>Stanje: nepotpuna građa, većim dijelom dobo sačuvana, registraturski sređena i pristupačna. Jezik: njemački, srpskohrvatski, turski, mađarski. Građa iz prvih godina austrougarske uprave pisana goticom i teško čitljiva. Pomagala: Materien Register - po godinama. Za zdravstveni personal: Imenici, evidentirani abecednim redom i za svaku godinu zasebno.</p>
3.	Okružna oblast Sarajevo	1879-1918.	<p>Podaci o radu sanitetske službe <i>Okružne oblasti Sarajevo</i>: podaci o radu okružnih ljekara, izvještaji o zdravstvenom stanju u Okružnoj oblasti Sarajevo, Kretanje zaraznih bolesti u Okružnoj oblasti Sarajevo:epidemije.</p>	<p>Stanje: 114 kutija prezidijalnih spisa 1879-1918, 132 kutije opštih spisa 1900-1918, nedostaje veliki dio spisa iz prvih godina, te spisi iz 1906. godine. Jezik: njemački, srpskohrvatski. Pomagala: Vodič Arhiva BiH.</p>
4.	<p>Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: Odjeljenje za zdravstvo.</p>	1.novembar 1918-31. januar 1919.	<p>Ustanove: Lječilišta i mineralne vode, Bolnice: Zemaljska bolnica, kotarske i opštinske bolnice, Troškovi bolničkog liječenja. Apoteke. Narodna medicina i nadriliječništvo,</p>	<p>Stanje: dobro sačuvana, registraturski sređena i pristupačna građa. Jezik: srpskohrvatski i njemački. Pomagala: sumarno – analitički inventar i vodič</p>

5.	Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu za 1919/ 1920. godinu	1919-1921.	<p>Ljekari, ljekarke i medicinari.</p> <p>Sanitetski poslovi i sanitetska služba policije.</p> <p>Epidemije u zemlji: vrste i kretanje zaraznih bolesti, iskazi i izvještaji o bolestima. Zakonski nacrti o suzbujanju zaraznih bolesti;</p> <p>Zdravstvene ustanove: detaljna klasifikacija ustanova Zemaljska bolnica u Sarajevu.</p>	<p>Stanje: dobro očuvana građa, registraturski sređena i pristupačna.</p> <p>Jezik: srpskohrvatski.</p> <p>Pomagala: sumarno-analički inventar za opšte spise, vodič i tematsko- imenski inventar za prezidijalne i povjerljive spise.</p>
6.	Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu – Odjeljenje za socijalnu politiku	1921-1924.	<p>Uglavnom dokumenti koji se odnose na različita socijalna pitanja poput: zaštite invalida, djece i mladeži, zaštite i osiguranja radnika.</p> <p>Od pitanja koja se odnose na zdravstvo izdvajam: spise ortopedskog zavoda u Trebinju, te izvještaje o mjerama za suzbijanje bolesti i štetočina.</p>	<p>Stanje: dobro sačuvana, pristupačna..</p> <p>Jezik: srpskohrvatski.</p> <p>Pomagala: sumarno-analički inventar, vodič, tematsko- imenska kartoteka.</p>
7.	Zdravstveni odsjek Ministarstva narodnog zdravlja za Bosnu i Hercegovinu	1919-1923.	<p>Zdravstvene ustanove: apoteke i drogerije, bolnice, ambulante. Molbe stanovnika za otvaranjem apoteka, ambulanti i bolnica. Sanitetska služba.</p> <p>Podaci o zdravstvenom personalu: ljekarima i pomoćnom osoblju; Higijenske prilike u gradovima. Tabelarni pregledi i izvještaji o kretanju zaraznih bolesti.</p>	<p>Stanje: Građa ZOMNZ broji ukupno: 100 kutija. Dobro sačuvana, pristupačna i registraturski sređena.</p> <p>Jezik: srpskohrvatski.</p> <p>Pomagala: analitički inventar i vodič.</p>

8.	<p>Inspektor Ministarstva narodnog zdravlja u Sarajevu</p>	1924-1928.	<p>Izvještaji, zapisnici, iskazi i dopisi o sanitetsko-higijenskim prilikama u sarajevskoj, tuzlanskoj, vrbaskoj, bihačkoj, travničkoj i mostarskoj oblasti. Broj oboljelih od zaraznih bolesti, putni izvještaji ljekara, izvještaji o bolestima.</p>	<p>Teritorijalna nadležnost Inspektora Ministarstva narodnog zdravlja prostirala se na sve sanitetske ustanove, najveći dio fonda odnosi se na poslove saniteske struke.</p> <p>Stanje: ukupno 120 kutija; Dobro sačuvana građa.</p> <p>Jezik: srpskohrvatski, Pomagala:vodič.</p>
9.	<p>Veliki Župan sarajevske oblasti: sanitetsko odjeljenje,</p> <p><i>Napomena:*</i> Uz fond Velikog župana arhivirana je i građa: Okružnog sanitetskog nadzornika (1921 – 1923), i Sanitetske uprave okruga Sarajevo (1923-1925)</p>	1921 / 1924-1929.	<p>Zdravstveni personal: Društva bolničara, Društva ljekara Sarajevo, Savez primalja KSHS. Pravila, pitanje statusa ljekara. Pitanje nabavki lijekova. Personalije zdravstvenog osoblja;</p> <p>Zdravstvene ustanove:Ambulante u Bosni i Hercegovini: pitanje adaptacije i renoviranja.Apotheke. Stanje u bolnicama.Rad Sanitetskog odjeljenja; sanitetski referenti.</p> <p>Zarazne bolesti: Izvještaji o zaraznim bolestima i mjere protiv oboljenja. retanje bolesnika po ambulanta i bolnicama. Vrste zaraznih oboljenja. Dezinfekcija i dezinfektori.Ruske izbjeglice: kliconoše;</p>	<p>Stanje:Spisi sanitetskog odjeljenja (1921-1929) – broje ukupno osam kutija.Dobro sačuvana građa, izuzev spisa Okružnog sanitetskog nadzornika (1921 – 1923) koji su očuvani fragmentarno.</p> <p>Jezik: srpskohrvatski, Pomagala:sumarno-analički inventar i tematsko – imenska kartoteka.</p>

10.	Zavod za zdravstvenu zaštitu Bosne i Hercegovine: Higijenski zavod u Sarajevu ³²⁷	1920-1941. ³²⁸	Podaci vezani za djelovanje: Stalne bakteriološke stanice (1920-1923), Državnog Higijenskog zavoda Sarajevo (1923-1929), Higijenskog zavoda Sarajevo (1929-1941/45). Građa ovog fonda najvećim dijelom pruža uvid u: vrste zaraznih oboljenja , broj zaraženih, kretanje zaraznih bolesti, te korake koji su poduzeti u pravcu njihovog suzbijanja.	Stanje: dobro sačuvana, nepristupačna i nesređena građa. Jezik: srpskohrvatski. Pomagala: primopredajni registraturski popis.
11.	Kraljevska banska uprava Drinske banovine – Odjeljenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje	1929-1941.	Zdravstvene ustanove: bolnice, ambulante, apoteke, lječilišta i banje, Zdravstveno osoblje: različite molbe ljekara. Plaće. Unaprijeđenje i sudjelovanje na kongresima u Kraljevini. Babice. Primalje. Bolničari i bolničarke. Kretanje i borba protiv zaraznih bolesti,	Stanje: 237 kutija. Građa dobro sačuvana i obimna. Jezik: srpskohrvatski. Pomagala: tematsko – imenska kartoteka. Nedostaje inventar.

Arhivski fondovi u Državnom arhivu Bosne i Hercegovine na osnovu kojih je moguće pratiti Odnos vlasti prema zdravstvenom pitanju (1878-1941)

³²⁷ U rad Državnog higijenskog zavoda koji je formiran 1923. godine, bila je uključena i Stalna bakteriološka stanica. Ovaj je zavod u tematski definiranom okviru (1923-1941) egzistirao pod nazivom Higijenski zavod u Sarajevu i obuhvatao je cijelo područje Drinske banovine. Pod istim nazivom Zavod je djelovao do 1945. godine. Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine, 1987. 213.

³²⁸ Vremenski raspon fonda Zavod za zaštitu Bosne i Hercegovine obuhvata period zaključno sa 1961. godinom, budući da je te godine Arhiv Bosne i Hercegovine preuzeo do tada nastali materijal. Međutim, s obzirom na naslovom definiranu temu, na ovom mjestu ću za drugu vremensku odrednicu uzeti 1941. godinu.

Definiranje istraživačkih poteškoća i problema

Pregled arhivskog materijala koji se odnosi na razmatrano razdoblje, iako ostavlja utisak sumarnog prikaza građe koja je o zdravstvenom pitanju pohranjena u Arhivu Bosne i Hercegovine, važan je korak u detektiranju i definiranju poteškoća koje se pri istraživanju ove tematike nameću. Nakon provedene analize, dolazim do slijedećih podataka: od *jedanaest* prezentiranih fondova Državnog arhiva u Sarajevu, čak *devet* omogućava praćenje odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u cjelosti, dok *dva* fonda daju parcijalni uvid u jedan od segmenata na kojima baziram istraživanje.³²⁹ Riječ je o fondu *Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu (1921-1924)* u okviru kojeg djeluje *Odjeljenje za socijalnu politiku* čiji dokumenti problematiziraju pitanja socijalne prirode poput zaštite invalida, djece, mladeži te osiguranja i zaštite radnika. Ipak, kako su socijalna politika i narodno zdravlje usko vezani, u ovom se fondu mogu naći i informacije o radu pojedinih zdravstvenih zavoda poput spisa Ortopedskog zavoda u Trebinju, kao i izvještaji o mjerama poduzetim za suzbijanje zaraznih bolesti. Slična je situacija i sa fondom *Higijenskog zavoda u Sarajevu (1920-1941)*, koji u pogledu rada ovog zavoda, te konkretnim koracima poduzetim u pravcu suzbijanja zaraznih oboljenja donose korisne informacije, dok se o djelokrugu i radu personala i drugih zdravstvenih ustanova ne može doznati mnogo. Međutim, kako je riječ o specijaliziranoj građi koja prati rad jednog zavoda te zadatke koji se stavljaju pred ustanovu ovog tipa, ni istraživačka očekivanja nisu išla u tom pravcu. S obzirom na činjenicu da detaljan uvid u zdravstvene prilike u periodu od 1921-1924. godine omogućava fond *Zdravstvenog odsjeka Ministarstva narodnog zdravlja za Bosnu i Hercegovinu*, kao i fondovi *Inspektora Ministarstva narodnog zdravlja (1924-1928)*, *Velikog župana sarajevske oblasti i Odjeljenja za socijalnu politiku i narodno zdravlje Kraljevske banske uprave Drinske banovine* za period od 1924-1941. godine, pomenuta dva fonda su mi u svojstvu dopune poslužila kako bih na konkretnim mjestima prevazišla istraživačke lakune.

Budući da je za sagledavanje odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine bilo potrebno preći duži istraživački

³²⁹ U Arhivu Bosne i Hercegovine nalazi se i fond *Ministarstva socijalne politike – Povjereništvo za Bosnu i Hercegovinu*. Kako su primarno socijalni poslovi (poput zaštite radnika, socijalnog osiguranja, pitanja invalida i slično), potpadali pod djelokrug ovog Ministarstva, u pomenutom fondu nisam pronašla građu koja bi u kontekstu definirane teme bila od važnosti. Stoga, ni pomenuti fond nisam uvrstila u tablearni pregled građe.

put koji podrazumijeva analizu sadržaja čak jedanaest arhivskih fondova te nekoliko stotina kutija, *izrazito obiman i raznolik* arhivski materijal se u ovako koncipiranom okviru nametnuo kao prva poteškoća. Ovo bi se moglo objasniti činjenicom da je pomenuta građa nastala kao rezultat rada različitih zdravstvenih i sanitetskih organa i službi koje su redovito i sistematizirano vodile evidenciju svega onoga što je bilo dijelom njihove nadležnosti. Kako je tematizirano razdoblje, a posebno period nakon 1918. godine, pored promjene dvije vlasti bio obilježen i brojnim administrativno-upravnim transformacijama, to se i nadležnost organa koji su vršili nadzor nad zdravstvenom službom mijenjala. Nasuprot austrougarskoj upravi, u kojoj je organiziranje zdravstvene službe sve vrijeme bilo povjereno Zdravstvenom odsjeku Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine koji je funkcionirao kao inferiorni organ Odjeljenja za poslove Bosne i Hercegovine Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, jugoslavenska je vlast shodno teritorijalno-političkim izmjenama nadzor na zdravstvenim i sanitetskim poslovima povjeravala organima uspostavljenim na različitim razinama vlasti. U tom su smislu nastajali brojni spisi i dokumenti različitog karaktera i vrste koji su pokazatelj kontinuiranog organiziranja zdravstvene službe kao i njenoga iscrpnog rada. Time bi se obim arhivskog materijala mogao objasniti i širinom vremenskog okvira unutar kojeg se promatra odnos vlasti prema zdravstvenom pitanju, budući da su se izvještaji o zdravstvenim prilikama sastavljali ne samo na godišnjem već i na mjesečnom nivou.

No i pored toga što je građa Arhiva Bosne i Hercegovine o zdravstvenom pitanju izuzetno obimna, poteškoću u istraživanju predstavlja njena *fragmentiranost i necjelovitost*. Odsustvo spisa iz prvih godina austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini posebno je osjetna u dokumentima Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, dok je u građi Okružne oblasti Sarajevo i Odjeljenja za poslove Bosne i Hercegovine Zajedničkog ministarstva finansija ova nedostatnost nešto manje izražena. Kako nakon obavljenog istraživanja cijenim da dobar dio ove građe čine prepiske između Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade u Sarajevu, kao i prepiske bosanskohercegovačke vlade sa Okružnom oblasti Sarajevo, to se kombiniranjem ovih spisa, budući da se međusobno nadopunjuju, djelimično mogu prevazići poteškoće. Sličan problem javlja se pri istraživanju zdravstvenih prilika nakon 1918. godine. S obzirom na *centralizirani karakter uprave* do 1924. godine, izuzetno obimna i raznolika građa koja se čuva u Državnom arhivu u Sarajevu, ipak je omogućila rekonstruiranje rada zdravstvene službe na razini cijele Bosne i Hercegovine.

Međutim, za razdoblje koje je uslijedilo nakon 1924. godine situacija je nešto kompliciranija, budući da se uslijed *velikog i neprirodnog procesa decentralizacije* građa o zdravstvenom pitanju za prostor Bosne i Hercegovine našla razmještena u nekoliko arhivskih institucija, i samo je fragmentarno očuvana. Za razliku od spisa *Inspektora Ministarstva narodnog zdravlja* na temelju kojih je do 1928. godine moguće pratiti stanje zdravstvene službe na teritoriju sarajevske, tuzlanske, vrbaske, bihačke, travničke i mostarske oblasti, građa *Velikog župana sarajevske oblasti (1924-1929)* koja se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine pruža uvid jedino u stanje srezova koji su ulazili u djelokrug ove oblasti.³³⁰ Za rekonstruiranje zdravstvenih prilika u oblastima drugih pet župana koji su u periodu 1924. do 1929. godine egzistirali na bosanskohercegovačkom prostoru, Državni arhiv ne posjeduje građu.³³¹ Organizaciju i rad zdravstvene službe u Bosni i Hercegovini jednako je teško izučavati i nakon 1929. godine, budući da je sa novom administrativno-teritorijalnom promjenom koja je uslijedila nakon Šestojanuarske diktature bosanskohercegovački prostor bio razbijen u četiri banovine. Prema *Zakonu o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja*, teritorij Bosne i Hercegovine našao se podijeljen između četiri banovine od kojih su Drinska i Vrbaska svoja sjedišta imala u Sarajevu i Banja Luci, dok su Primorska i Zetska svoje centre imale izvan Bosne i Hercegovine.³³² Za ostvarivanje cjelokupnog uvida u stanje zdravstvene službe svih bosanskohercegovačkih srezova koji su se našli na teritoriju pomenutih banovina potrebno je bilo konsultirati građu svih Kraljevskih banskih uprava: Drinske, Vrbaske, Primorske i Zetske

³³⁰ Pogledati napomenu br. 35.

³³¹ Pored *Velikog župana sarajevske oblasti* na prostoru Bosne i Hercegovine, egzistirali su i župani: tuzlanske, mostarske, travničke, bihačke i vrbaske oblasti. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, 1987. 52.

³³² Pogledati napomenu broj 3.

banovine.³³³ Inače, evidencija i kontrola svih zdravstvenih organa na teritoriju jedne banovine bila je povjerena VI odjeljenju Kraljevske banske uprave – Odjeljenju za socijalnu politiku i narodno zdravlje koje je bilo organizirano u dva odsjeka: Odsjek za narodnu politiku i Odsjek za narodno zdravlje.³³⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine posjeduje jedino građu Kraljevske banske uprave Drinske banovine, dok je građa pomenute tri banovine u okviru kojeg se ostatak bosanskohercegovačkog teritorija našao, smještena u regionalnim arhivima, i samo je *fragmentarno* očuvana.³³⁵

Iako je za izučavanje odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju 1878-1941. godine građa Arhiva Bosne i Hercegovine od primarnog značaja, ona je za cjelovit uvid u definirani tematski okvir, s obzirom na pomenuti nedostatak, ipak nedovoljna. Stoga će građa koja se čuva u regionalnim arhivima biti od esecijalne važnosti za popunjavanje praznina nastalih u istraživanju.

Slijedi tabelarni pregled arhivskih institucija čija će građa pomoći u prevazilaženju istraživačkih lakuna, te će u tom smislu imati dopunski karakter:

Arhiv	Naziv fonda	Vremenski okvir
Historijski arhiv Sarajevo	Gradsko poglavarstvo Grada Sarajeva	1879-1941/1945.
	Vladin povjerenik za grad Sarajevo	1903-1915.
Österreichisches Staatsarchiv / Državni arhiv u Beču	Zajedničko Carsko Ministarstvo finansija	1868/1878-1918.

³³³ Bosanskohercegovački srezovi: *Bileća, Foča, Gacko, Ljubinje, Nevesinje i Trebinje* našli su se u okvirima Zetske banovine, dok su srezovi: *Bugojno, Čapljina, Konjic, Livno, Ljubuški, Mostar, Prozor i Duvno – Tomislav Grad* pripadali teritoriju Primorske banovine. Dijelovi bosanskohercegovačkog teritorija koji su pripadali Vrbaskoj banovini su: *Cazin, Bihać, Bosanski Novi, Bosanska Kostajnica, Bosanska Dubica, Gradiška, Prijedor, Prnjavor, Doboј, Sanski Most, Gračanica, Banja Luka, Bosanski Petrovac, Ključ, Tešanj, Teslić, Maglaj, Mrkonjić Grad, Jajce, Donji Vakuf, Glamoč, Bosansko Grahovo, Drvar*. Šesnaest bosanskohercegovačkih srezova nalazilo se u sastavu Drinske banovine: *bijeljinski, brčanski, čajnički, fojnički, kladanjski, rogatički, sarajevski, srebrenički, tuzlanski, visočki, višegradski, vlasenički, zenički, zvornički i žepački*. Drinskoj banovini je 12. septembra pripojen Travnik, koji se do tad nalazio u Primorskoj banovini. Rodinis, A. 2009, 6-7.

³³⁴ O organizaciji, ustroju i radu kraljevskih banskih uprava pogledati: Rodinis, A. 2009. 8-9.

³³⁵ Hadžimehmedahić, S. et al. 1995. 27.

Arhiv Republike Srpske	Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine – VI odjeljenje	1929-1941.
Državni arhiv u Splitu	Kraljevska banska uprava Primorske banovine	1929-1939.
	Ispostava banske vlasti Banovine hrvatske	1939-1941.
Državni arhiv Crne Gore	Kraljevska banska uprava Zetske banovine –VI odjeljenje	1929-1941.
	CG DA 1 CET – Cetinje	
Arhiv Unsko – sanskog kantona	Okružna oblast Bihać	1878-1918.
		1919-1922.
	Veliki župan Bihaćke oblasti	1923-1929.
Arhiv Hercegovine	Okružna oblast – Kreisbehörde – Mostar	1878-1918.
	Kotarski sud Trebinje	1878-1918.
Arhiv Jugoslavije	Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja	1919-1941/1945.

Arhivske institucije čija građa u izučavanju *Odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878-1941)* ima dopunski karakter

U vezi sa smjenom vlasti koja se na političkoj pozornici dogodila 1918. godine je i naredna poteškoća. Naime, nakon sloma Austro-Ugarske, Bosna i Hercegovina je postala dijelom nove, jugoslavenske države koja je u odnosu na Monarhiju bila drugačija po karakteru i organizaciji. S obzirom na činjenicu da je *arhivska građa* o zdravstvenim prilikama nastajala *u okviru različitih upravnih diskursa*: austrougarskog i jugoslavenskog, njen je *karakter prije i poslije 1918. godine drugačiji*. Kako se i u arhivističkoj praksi pokazalo da nije moguće primijeniti općeprihvatljivu teoriju načela i kriterijuma vrednovanja arhivskog materijala, odnosno da se zbog raznovrsnosti izvora pojedina načela i kriterijumi primjenjivi samo na građu nastalu u određenom vremenskom razdoblju, vezanu za određenu djelatnost i određeni prostor, to je u definiranom tematskom okviru koji zahtijeva valorizaciju i interpretaciju izvora nastalih unutar dva sistema predstavljalo ako ne poteškoću, onda dilemu

svakako.³³⁶ Ta je dilema posebno uočljiva na mjestima gdje su neujednačen karakter i sadržina izvora onemogućavali analizu nekih od segmenata koji su oslikavali konture dvaju zdravstvenih politika, a na kojima sam željela bazirati komparaciju.

Iako sam pristup izučavanja zdravstvenih prilika u Bosni i Heregovini nastojala temeljiti na analizi prvenstveno neobjavljene ali i objavljene arhivske građe, svjesna sam činjenice da je ona produkt upravnog diskursa, te da kao takva pored prednosti, ima i nedostatke. Istina, pitanje odnosa vlasti prema nekom problemu teško je promatrati bez konsultiranja dokumenata upravne provincije, koji se u mom slučaju nameću kao primarni izvori. Međutim, korištenje jednostranog arhivskog materijala ostavlja prostora kritici budući da ovi dokumenti reflektiraju samo jednu perspektivu odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju – perspektivu koju je kreirala ista ta vlast. Druga dimenzija koja je u kompletiranju slike o zdravstvenom pitanju jednako važna, podrazumijeva osluškivanje pulsa stanovništva u pogledu odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju, a koji je iz dokumenata ovakvog tipa teško iščitati. Stoga se *monoperspektivan karakter arhivske građe* nameće kao poteškoća koju je djelimično moguće premostiti korištenjem drugih izvora, poput putopisnih narativa, periodike, različitih novina, budući da i oni često manifestiraju stavove političkih sustava u čijim su okvirima izlazili.

Problem neselektirane građe ilustriran je u činjenici da se u arhivskim kutijama često mogu pronaći materijali poput različitih kancelarijskih nabavki, predračuna brojnih građevinskih firmi, sitnih računa i priznanica, kao i dosta *bezvrijednog registraturskog materijala*, čiji sadržaji ne odgovaraju opisu signature pod kojom su evidentirani.³³⁷ Tome treba dodati i spise identičnog ili sličnog sadržaja, koji se unutar jedne arhivske kutije po nekoliko puta ponavljaju. S obzirom na to da se jedan dio dupliciranih materijala odnosi na austrougarski period, te je pisan goticom, rukom i često vrlo nečitko, čitanje i dešifriranje njihovog sadržaja veliki je izazov za istraživača. Pogotovo, ukoliko nakon utrošenog vremena utvrdite da dokument ne ispunjava vaša

³³⁶ O valorizaciji arhivske građe pogledati: Kožar, A. 2005. 191.

³³⁷ Pod *bezvrijednim registraturskim materijalom* podrazumijevam izvore čiji je sadržaj nemoguće iščitati uslijed slabe očuvanosti. Kancelarijske nabavke, sitne račune i predračune potrebno je selektirati i pohraniti u drugi odsjek Zemaljske vlade (poput građevinskog ili finansijskog), budući da za istraživače koji se zanimaju zdravstvenim pitanjem nemaju značaj.

očekivanja, budući da njegov sadržaj ne odgovara signaturi koja ga opisuje. Stoga je arhivski materijal potrebno selektirati u nekoliko kategorija: *gradivo sa dokaznom vrijednosti* (opći osnovni dokumenti) i *gradivo sa obavijesnom vrijednosti* (propratni, pomoćni, pojedinačni, operativni dokumenti, osobne stvari). Na taj način bi se osigurala autentičnost dokumenata, dobila optimalna vrijednost, i spriječilo njihovo ponavljanje. Želim ukazati i na važnost tačnog arhiviranja dokumenta s obzirom na vrijeme njegovog nastanka, odnosno datuma koji je na izvoru datiran. Poteškoću u istraživanju predstavljala je i činjenica da je materijal arhiviran u godini za koju se kasnije utvrdi da ne može odgovarati vremenu nastanka izvora. Primjerice, arhivske kutije koje se odnose na 1896. godinu sadrže i dokumente koji su datirani na 1898. ili 1899. godinu, i obrnuto.

Umjesto zaključka

Imajući na umu obim, sadržaj i vrijednost arhivskih fondova na temelju kojih je moguće izučavati *Odnos vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini 1878-1941. godine*, cijelim da je građa Arhiva Bosne i Hercegovine za definirani tematski okvir od primarnog značaja. U ovom se arhivu nalazi ukupno jedanaest arhivskih fondova o zdravstvu – od čega se tri odnose na austrougarsko razdoblje, dok se njih osam tiče jugoslavenskog perioda. Iako je riječ o iznimno *obimnom* i *raznolikom* arhivskom materijalu, poteškoću u istraživanju predstavlja činjenica da je za pojedine godine unutar vremenskog okvira koji se istražuje građa *nepotpuna* i *fragmentarno* očuvana. Dok je odsustvo spisa u prvim godinama austrougarske uprave ponajviše osjetno u fondu *Zemaljske vlade u Sarajevu*, ova je poteškoća u građi koja se tiče jugoslavenskog perioda nešto drugačije prirode. Tako se organiziranje i rad zdravstvene službe u Bosni i Hercegovini nakon 1924. godine na osnovu građe Arhiva Bosne i Hercegovine može rekonstruirati samo djelimično, budući da je proces decentralizacije koji je karakterističan za razdoblje 1924. do 1941. godine u velikoj mjeri utjecao na fizionomiju i očuvanost arhivskih fondova. Dok građa *Inspektora Ministarstva narodnog zdravlja* i *Velikog župana sarajevske oblasti* omogućava tek parcijalan uvid u zdravstvene prilike od 1924. do 1928. godine, stanje se nakon 1929. godine može propitivati samo na osnovu rada *Odjeljenja za socijalnu politiku i narodno zdravlje Kraljevske banske uprave Drinske banovine*, te jednim dijelom putem građe *Higijenskog zavoda u Sarajevu*. Za dijelove bosanskohercegovačkog teritorija koji su se našli u

okvirima Vrbaske, Primorske i Zetske banovine, Arhiv Bosne i Hercegovine ne posjeduje dokumente. Ova je građa smještena u nekoliko različitih arhivskih institucija i samo je fragmentarno očuvana. *Neselektiran arhivski materijal, monoperspektivan kao i različit karakter izvora prije i poslije 1918. godine*, još su neke od poteškoća koje su se javile prilikom istraživanja. Bez obzira na sve navedeno, prepreke na istraživačkom putu moguće je dijelom otkloniti kombiniranjem građe Arhiva Bosne i Hercegovine sa građom regionalnih arhiva, a dijelom vještom selekcijom dokumenata, te pažljivim ekstrahiranjem parametara koji se propituju.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Objavljeni izvori

- *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*. 1906. Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- Katičić, V. *Sbirka zakona i naredaba, tičućih se zdravstva i zdravstvene službe, I*, za vrijeme od 1. siječnja do 1. travnja 1906. 1919. Zagreb.
- *Militär Almanach und Schematismus 1791-1914 Schematismus für das k. u. k. Heer und für die k. u. k. Kriegsmarine 1914*. 1914. Wien.
- Rodinis, A. 2009. *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini (1929-1931)*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.
- Rodinis, A. 2010. *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini (1932-1935)*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.
- Rodinis, A. 2011. *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini (1936-1939)*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.
- Sladović, E. 1915. *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Tisak Bosanske pošte.
- Zahirović, Š., Rodinis, A. 2008. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu – Narodna vlada i Glavni odnor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (inventari i građa)*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.

a) Štampa

- Službene novine Kraljevine Jugoslavije. 1930. god XII, br. 118-XL III. Beograd.

b) Internet

Österreichische Nationalbibliothek. <https://anno.onb.ac.at/> (3.2. 2021. 16:21)

LITERATURA

Knjige

- Ašković, S. 1978. *Sumarno-analitički inventar Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja (1919-1945)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- Gušić, S. 2003. *Vodič kroz fondove i zbirke Istorijskog arhiva Sarajevo*. Sarajevo: Istorijski arhiv.
- Kožar, A. 2005. *Arhivistika u teoriji i praksi*, knjiga 2. Tuzla: Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona Tuzla, Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla.
- Pijevac, K. 2000. *Vodič kroz fondove Kraljevine Jugoslavije*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*. 1987. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.
- Zaimović, H. 2018. *Zapisnici sarajevskog gradskog zastupstva (1878-1881)*. Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo.

Članci u časopisima i zbornicima radova

- Hadžimehmedahić S. et. al. 1994/1995. „Arhivska građa kao izvor za izučavanje istorije zdravstva na području Bosne i Hercegovine 1850-1965. godine.“ *Glasnik Arhiva i Društva Arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XXXIII*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 23-31.
- Iović, K. 1962. „Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1924. godine.“ *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, god 2, br. 2*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 13-62.
- Kujović, M. 1976/77. „Vodič kroz arhivsku građu fonda Narodne vlade Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu.“ *Glasnik Arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, god. XVI/ XVII, knj. XVI / XVII*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 53-64.
- Lazarević, Đ. 1974/75. „Arhivska građa kao izvor informacija.“ *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XIV/ XV*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 11-25.

- Modronja, F. 1970/71. „Vodič kroz arhivsku građu fonda Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu.“ *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, god. X //XI, knj. X/XI*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 271-278.
- Šabotić, I. 2014. „Stanje arhivskih fondova i zbirki u arhivima u Bosni i Hercegovini.“ *Glasnik Arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine 44/2014*. Sarajevo: Arhivističko udruženje Bosne i Hercegovine, 36-50.
- Štimac, V. 1985. „Arhivska građa kao izvor za izučavanje istorije zdravstva na području Bosne i Hercegovine 1850-1965. godine.“ *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*. Tuzla: 171-180.

Summary

PROBLEMS AND DIFFICULTIES IN STUDYING RELATIONSHIP OF THE GOVERNMENT TOWARDS HEALTHCARE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING 1878-1941, ACCORDING TO THE MATERIAL OF THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Given the scope, content, and value of archival funds as the basis for studying the *Relationship of the government towards healthcare in Bosnia and Herzegovina during 1878-1941*, I find the material of the Archives of Bosnia and Herzegovina to be of the principal importance for the defined thematic framework. The Archives contains eleven healthcare archival funds in total – three refer to the Austro-Hungarian period and eight to the Yugoslav period. Although this archival material is *voluminous* and *diverse*, research is complicated by the fact that the material is *incomplete* and *fragmented* for certain years within the researched time framework. While the lack of files during the first years of the Austro-Hungarian administration is mostly observed in the *Funds of Provincial Government in Sarajevo*, this obstacle found in the materials concerning the Yugoslav period is of a somewhat different nature. The organization and operations of the healthcare service in Bosnia and Herzegovina after 1924 can only be partially reconstructed based on the materials of the Archives of Bosnia and Herzegovina since the decentralization process, typical for the

period of 1924-1941, had largely impacted the physiognomy and preservation of the archival funds. While the material of the *Inspector of the Ministry of National Health and Funds of Veliki Župan* provide only a partial insight into the healthcare circumstances from 1924 to 1928, the situation following 1929 can be examined only on the basis of the *Department for Social Policy and National Healthcare of the Administration of the Drina Banate*, and partially through the material of the *Public Health Institute in Sarajevo*. The Archives of Bosnia and Herzegovina does not possess the documents that refer to the areas of Bosnia and Herzegovina that were part of the Vrbas, Letorral, and Zeta Banates. This material is stored at several different archival institutions and only in a fragmented state. Other difficulties that emerged during the research are *unselected archival material, monoperspectival and different character of sources before and after 1918*. Nevertheless, the obstacles we encounter during the research process can be partially overcome by combining the materials of the Archives of Bosnia and Herzegovina with the materials of regional archives, and partially through a skillful document selection and careful extraction of parameters to be examined.